

A TÖRTÉNETI NYELVTAN NÉHÁNY KÉRDÉSE A NYELVFÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Az ómagyar kor végéig bezárólag kész *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. A mű befejezése még nem kevés erőfeszítést, munkát ad a nyelvtani munkaközösség tagjainak, de – a tudomány természetéből következően – nem tekinthető véglegesen lezártnak az elkészült korszakok rajza sem; gondoljunk csak a vaskos kötetekben nyitva hagyott számtalan izgalmas kérdésre vagy a problémák továbbgondolásából származó újabb kérdésfeltevésekre. A Történeti nyelvtan már méreteinél fogva sem könnyű olvasmány, mégis: csak akkor válik élő tudománnyá, ha forgatjuk, egy-egy részletét folyamatosan szembesítjük az új gondolatokkal és nyelvi adatokkal. Bizonyára sok tekintetben árnyalható lesz majd az ómagyar korról alkotott képünk, ha nagy tömegű nyelvtörténeti anyagot tudunk számítógépre vinni, és abban megfelelő keresőprogramokkal célzott vizsgálatokat végezhetünk. Az ősmagyar kori vázlatunkat pedig újabb vonásokkal egészíthetjük ki a legfrissebb finnugrisztikai eredmények figyelembevételével. (Reméljük, már ennek a tanácskozásnak is lesz ilyen hozadéka.)

Magam a kötőszói és módosítószói fejezetek írója voltam a Történeti nyelvtanban, most mégis egy másik részterületet szeretnék röviden reflektorfénybe állítani: az igeragozás egy szeletét, mégpedig egy sajátos nézőpontból, a **nyelvföldrajz** és a **történeti dialektológia** szemszögéből. Meggyőződésem ugyanis, hogy ebből az irányból még közelebb jutunk a korai – kevés nyelvemlékü vagy éppen nyelvemléktelen – korszakok eseményeinek megismeréséhez, grammatikai részrendszereinek kitapogatásához, sőt nyelven kívüli tényezők, főleg településtörténeti mozgások rekonstruálásához is.

2. Ez a megközelítésmód – ti. a nyelvföldrajzot integráló nyelvtörténet – a nemzetközi tudományban igen nagy múltra tekint vissza, de nálunk sem újkeletű. A különböző nyugat-európai nyelvföldrajzi iskolák kibontakozásának egyik fő mozgatórugója épp a függőben levő nyelvtörténeti kérdések eldöntése volt új szempontok bevonásával. A németeknél a múlt század végén G. Wenker a hangtörténetet célozta meg, a századelőn a franciáknál J. Gilliéron már a lexikára és a szemantikára is kellő hangsúlyt helyezett. Az olaszoknál új nyelvészeti irányzat, a neolingvisztika bontakozott ki a nyelvföldrajzra alapozva, élén M. Bartolival és G. I. Ascolival. Náluk már jól látható az az igyekezet, hogy a nyelvi leírás minél több szintjét – beleértve az alaktant és a mondatant is – bevonják a történeti geolingvisztikai vizsgálatba, sőt elődeiknél még nagyobb figyelmet fordítottak a nyelven kívüli (történelmi, gazdasági, kulturális) tényezők értékelésére. (Vö. B. A. Szerebrennyikov szerk. 1986: 308–48, Th. Bynon 1997: 160–83, 201–36, Máté J. 1997: 131–47, 175–89, stb.) Itt nem lehet feladatomban, hogy a nyelv-

3, 201–36, Máté J. 1997: 131–47, 175–89, stb.) Itt nem lehet feladatomban, hogy a nyelv-földrajz fejlődését az interlingvális vizsgálatokig, az areális nyelvészetig terjedően vázoljam. Csupán azt szeretném jelezni, hogy századunk közepéig ez a módszer az egész világon polgárjogot nyert, szinkrón és diakrón vizsgálatokra egyaránt széles körben alkalmazták.

3. Nálunk, Magyarországon a nyelvjárási és nyelvtörténeti jelenségek nagyobb szabású együttes vizsgálatára, monografikus keretben, először Szegeden tettek kísérletet. Horger Antal 1934-es könyvéről, *A magyar nyelvjárások* címűről van szó, amely mindenekelőtt a magyar nyelvjárási jelenségek korrekt, korá színvonalán álló számbavétele, de igen sok figyelemreméltó nyelvtörténeti megjegyzéssel kiegészítve. (Horgert az utókor ezért a többletért általában nem méltányolta, mivel módszerét a saussure-i szinkrónia és diakrónia egybemosásának tartotta. Mára talán eljött annak is az ideje, hogy munkásságát árnyaltabban, méltányosabban ítéljük meg.)

Határozottabb előrelépésre azonban – minden tiszteletreméltó korábbi próbálkozás ellenére (és ebben Horger nem állt egyedül) – csak a nyelvöldrajzi elvek meggyökereztetése után és egy korszerű, megbízható, az egész nyelvterületet átfogó nyelvatlasz elkészítésével lehetett számítani. Mindebben elévülhetetlen érdemeket szerzett *A magyar nyelvjárások atlaszának* munkaközössége, amely nemcsak hatalmas, magas színvonalú adatbázist hozott létre, hanem a nyelvöldrajz elméletét, gyakorlatát is számos tanulmányban fejtegette és tovább is fejlesztette. E helyütt csupán néhány olyan értekezésemről említem, amelyben a nyelvatlasznak, ill. a nyelvöldrajzi módszernek a történeti kiaknázhatóságáról is írnak: Bárczi Géza: *A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai* (1954), *A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai* (1964), Deme László: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* (1956), Benkő Loránd: *Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban* (1961), *A nyelvöldrajz történeti tanulságai* (1967a), *Nyelvjáráskutatás és településtörténet* (1967b), *Nyelvtörténet és mai nyelv* (1967c); Imre Samu: *Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában* (1971a); stb.

Benkő Lorándtól idézem a ma is időszerű gondolatokat: „Bár a nyelvtörténeti szemléletnek és módszernek [...] a források szempontjából való kiszélesedése végeredményben nálunk is [...] a módszer komplexitásának kialakulásához vezetett, bizonyos tudománytörténeti okoknál fogva a jelenkor nyelvi anyagának nyelvtörténeti hasznosítása terén nem léptünk eléggé előre, s a komplex szemlélet- és eljárás mód e téren még ma sem egészen teljes, ma sem egészen harmonikus és arányos. Ez a mai nyelv hasznosításának rovására megnyilvánuló bizonyos egyoldalúság nyelvtörténeti kutatásaink átlagának még akkor is jellemzője, ha az utóbbi időben nyelvünk múltjának nem egy mozzanatát ismertük is meg éppen a mai nyelvi helyzetből kiindulva” (1967c: 49). „Tudott dolog, hogy egy-egy nyelv mai nyelvjárásai a nyelvtörténeti fejlődésnek olyan élő archívumai, ahol az egyes jelenségek diakróniájának szinte minden fázisa megtalálható...” (uo. 63). „Sőt a nyelvjárási variációk szinkróniájának diakrón szempontból való értékét még növeli ezek területi helyzete, kötöttsége, amely a nyelvi t é r b e l i s é g

időbeliségre való átválthatóságának következtében kiemelkedő módszertani jelentőséggel bír” (uo. 58, kiemelés tőlem: J. D.).

Nyelvföldrajzi alapú történeti morfológiai tanulmányunk sajnos elég kevés van. A teljes magyar nyelvterületet átfogó vizsgálatot eddig az is nehezítette, hogy a magyar nagyatlasz a romániai területről csak nagyon hézagos gyűjtéssel rendelkezett, ezért például Imre Samu szintéziséből (MMNyJR. 1971b) e vidékek módszeres leírása ki is maradt. Most, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság égisze alatt végre megindult *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*nak publikálása, elhárult a magyar nyelvföldrajzi anyag egységes szemléletének eddigi legkomolyabb tárgyi akadály.

4. Az elmondottak alapján olyan történeti alaktani témát választottam előadásom tárgyául, amely még tartogat megválaszolandó kérdéseket, nyelvjárási vetülete változatos, és nyelvföldrajzi elemzése az egész magyar nyelvterület jelenségeinek alapján bizonyos kései ősmagyar és ómagyar rendszermozgások rekonstruálásával kecsegtet. Ez a szelet a többes szám első személyű igealakok alakulásmódja a kijelentő mód jelen időben. – Mielőtt a nyelvföldrajzi vonatkozások taglalására térnék, röviden összefoglalom annak az igei paradigmának a történetét, amelybe a szóban forgó ragok beleilleszkednek, mivel az egyes morféimák sorsa elválaszthatatlan a részrendszer többi tagjának mozgásától. Az ige-töveket a hagyományt követve a *vár* és *kér* igékkel szimbolizálom (l. az 1. számú melléklet).

a) A magyar igeragozás történetének – s benne a T/1.-nek – nagyon gazdag a szakirodalma. A nyelvjárási vonatkozásokat is megemlítő T/1. vizsgálat főbb állomásai Simonyitól (1913, 1916) kezdve Melichen (1914: 6–9), Horgeren (1931: 61–4, 1934: 152–3), Benkőn (1957, 1967a, 1980: 255), Bárczin (1964, 1982: 20, 1990: 32–5), Nyírin (1974: 153) át E. Abaffy Erzsébetig (1991: 133, 137–41, 1992: 186–9), a Történeti nyelvtan igeragozási fejezeteinek írójáig vezetnek. Az én felfogásom keletkezéstörténeti kérdésekben a Történeti nyelvtan álláspontjához áll a legközelebb. (Sajnos terjedelmi korlátok miatt nincs arra mód, hogy a különböző szerteágazó véleményeket részletesen szembesítsem; ez később egy önálló tanulmány tárgya is lehet.)

b) A kijelentő mód jelen idejének mai ragozási sorát szemlélve a nyelvtörténetésnek azonnal feltűnik, hogy az egyes számú sorokat elhagyva a tökéletes eredetbeli rend „rendetlenségre” változik. Azaz: az egyes számban a határozott ragozás ragjai egységesen névmási eredetűek, az általános ragozás ragjai szintén egységesen képzői eredetűek, ezzel szemben rögtön a többes első személyben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás oldalára kerül, míg a másik oldalon a határozott ragozás *-juk/-jük* ragjában nyoma sincs semmi névmási elemnek, csupán a *-k* többesjel ismerhető fel mint morfématikai előzmény. Valóban helycsere történt-e, s ha igen, miért? Van-e hasonló átvándorlásra példa a paradigmában? A korábbi rendszerállapotoknak milyen nyomai fedezhetők fel a nyelvemlékekben vagy a nyelvjárásokban?

1. sz. melléklet

Korai ősmagyar kor			Főbb változások			Korai ómagyar kor		
			Egyes szám					
Határozott ragozás	Az általános ragozás proformái	Határozott ragozás	Altlános ragozás	Határozott ragozás	Határozott ragozás	Altlános ragozás		
1. <i>várta-mis</i> <i>kére-mis</i>	<i>én várta</i> <i>kér-ig</i>	$(\hat{a} > a, e > \hat{e})$, <i>-m/mi/mi</i> > <i>-m</i>	Uj rag keletkezik kép- zéből: <i>-s</i> (más igéken még <i>-i</i> is)	<i>várta-m</i> <i>kére-m</i>	<i>(\hat{a})</i> <i>várta-k</i> <i>kére-k</i>			
2. <i>várta-is</i> <i>kére-is</i>	<i>te várta</i> <i>kér-ig</i>	$(\hat{a} > a, e > \hat{e})$, <i>-is</i> / <i>-i</i> zöngésülés > <i>-i</i> : (homónia megsz.)	A zárt rag megszűnté- lása (más igéken még <i>-n</i> , <i>-ik</i> , is)	<i>várta-d</i> <i>kére-d</i>	<i>(\hat{a})</i> <i>várta-sz</i> <i>kére-sz</i>			
3. <i>várta-i</i> <i>kére-i</i>	<i>ő várta</i> <i>kér-ig</i>	$(\hat{a} > a, e > \hat{e}) \rightarrow (\hat{o})$ - <i>já</i> / <i>(-i)</i> monofongizáció, teljesítvitelés $\hat{e}i > i$ / <i>(-é)</i> zárt irányú monof. (mindkét ragban: homo- nímia megszüntetés)		<i>várta(-j)á</i> / <i>(-várta)</i> <i>kér(-i)</i> / <i>(-kére)</i>	<i>(\hat{o})</i> <i>várta-ø</i> <i>kérta-ø</i>			
Többes szám								
1. <i>várta-mika</i> <i>kére-miké</i>	<i>ti várta-ka</i> <i>kére-iké</i>	$(\hat{a} > a, e > \hat{e})$ <i>-mika/ké</i> / <i>-miké</i> > <i>-miki</i> / <i>-miké</i>	$(\hat{a} > a, e > \hat{e})$, <i>-ka</i> / <i>-ké</i> > <i>-k</i> > <i>-uk</i> / <i>-ük</i> > <i>-jika</i> / <i>-jike</i> Előhangszorosítás, <i>-j</i> -vel bővítés (homónia megsz.) nyelvjár. meg- szűnéssel. +Ragsere.	<i>várta(-m)uk</i> <i>kérta(-m)uk</i> ----- <i>várta-k</i> / <i>(-várta-k)</i> <i>kérta-k</i> / <i>(-kére-k)</i> > <i>várta-uk</i> , <i>kérta-uk</i>	<i>(mi)</i> <i>várta(-m)uk</i> <i>kérta(-m)uk</i> ----- [<i>várta-k</i> / <i>(-várta-k)</i>] [<i>kérta-k</i> / <i>(-kére-k)</i>]			
2. <i>várta-rika</i> <i>kére-riké</i>	<i>ti várta-ka</i> <i>kére-iké</i>	+Ragsere nyelvjárási megszűnéssel	A határozott ragozástól ötökölt <i>várta-uk</i> , <i>kérta-uk</i> (<i>sib</i>) forma lefelel a terminált jelleg. A régi többszörös homónimát forma nem egyesíti el, hanem átmegy az általános ragozásba.	[<i>várta(-ri)uk</i>] [<i>kérta(-ri)uk</i>] <i>várta-uk</i> <i>kérta-uk</i> > <i>várta-uk</i> , <i>kérta-uk</i> (<i>-kérta-uk</i>)	(<i>ti</i>) <i>várta(-ri)uk</i> <i>kérta(-ri)uk</i>			
3. <i>várta-ika</i> <i>kére-iké</i>	<i>ők várta-ka</i> <i>kére-iké</i>	Az E/3. szabályos töb- bess.	Ragkölcsonzás más paradigmából: <i>-nak</i> .	<i>várta(-i)uk</i> <i>kérta-ik</i>	(<i>ők</i>) <i>várta(-i)uk</i> <i>kérta-ik</i>			

Az igeragozás alakulásának fő eseményei zömmel az ősmagyar korhoz köthetők, ezért azon sem csodálkozhatnánk, ha a T/1.-t érintő változások is a honfoglalást megelőző idők homályába vesznének. De a korábbi kutatások kimutatták, hogy a többes paradigma három személye közül épp az elsőben zárultak le utoljára a rendszerformáló folyamatok, így azok átnyúlva az ómagyar korra, nyelvjárási reliktumokat hagyhattak

hátra. Érdeemes azonban a többes számú paradigma történetét az időrendet követve a harmadik személynél kezdeni.

Valamikor az ősmagyar kor közepe, utolsó harmada táján a felszólító módú és az *sz/v* tövű igéken megszületik a *-nak/-nek* rag, amely aztán áterjed az általános ragozás kijelentő mód egyéb T/3. igéire is. A többesnek ezen részrendszerében akkortájt nagy valószínűséggel efféle egyszerű proformák funkcionáltak: *mi várak, kérek, ti várak, kérek, ők várak, kérek*. Ez nem más, mint a „névmás + igető” analitikus szerkezetek többesjeles „meghosszabbítása”, de ilyen kezdetleges formában is, a személyes névmásokkal szerkezetet alkotva – a már létező tárgyas ragokkal opozícióban – képek lehettek a határozatlan tárgyi bővítményű igéknek az elkülönítésére.

Ez azt jelenti, hogy az indeterminált paradigmában születő mai többes számú ragok nem légtüres térbe kerültek, hanem már materiálisan is állt a helyükön valami, tudniillik a *mi, ti, ők várak, kérek* típusú forma. Ezt azért hangsúlyozom, mert sokan úgy gondolják, hogy amíg nem születtek meg a mai alanyi (általános) személyragok, addig a tárgyas paradigma tagjai töltötték be ezt a feladatot. Ezt kevésbé tartom valószínűnek, annak ellenére, hogy majd a többes elsőben is láthatunk egy ilyen ideiglenes funkcionális kettősséget. De azt is látni fogjuk, hogy csak nyomós okból, másodlagosan és nyelvjárási hatókörrel.

Visszatérve a többes harmadikhoz: a *-nak/-nek* rag beilleszkedésével eggyel csökken a homonim alakok száma, s hasonló folyamat tanúi lehetünk a T/2.-ben is: a *-tuk/-tük* rag indeterminált szerepkörbe való átlépésekor ugyancsak lefed egy *várak, kérek*-féle összerkezetet. A *vár(o)tuk, kér(è)tük* azonban nem jelenik meg kettős szerepkörben, hiszen épp egy új forma ütötte ki a helyéről, a *várjátuk, kérítük*. Ezeknek köztudomásúan az a nívuma, hogy a morfémahatáron magukba építik az egyes harmadikból származó *-já/-i* elemet, amely a személyi kötöttségekből mintegy kiszabadulva a határozott tárgyra utalás morfológiai megerősítésére szolgált. Így a régi *-tuk/-tük* akár a nyelvtörténet szemétdombjára is kerülhetett volna, de a nyelv kapva kapott rajta, hisz a szomszédos indeterminált sorban hatalmas kereslet volt alkalmas ragokra.

Ez a formula akár a többes első számára is végleges és megnyugtató megoldást adhatott volna: **várjánk azt ⇔ várunk vmit*. Hogy mégsem így történt, annak több oka lehet. A legfőbb talán az, hogy – Gilliéron szavával élve – a nyelvi „terápia” másik irányból is megindult: az E/1. *várok, kérek* (képzői eredetű raggal) és a T/1. *várok* (~ *váruk*), *kérek* (~ *kérük*) (többesjel eredetű raggal) olyan közeli és súlyos homonímiát jelentett, hogy hozzá képest a tárgyjelölés árnyalatai a második helyre szorulhattak. Ez a homonímiából eredő taszítóerő egyrészt az eredeti helyének elhagyására sarkallta a T/1. *várok, kérek*-et, másrészt megindította az alaki elkülönülés folyamatát is. A szolidabb megoldás a kötőhangzó zártságának fokozása volt: *várok > váruk, kérek > (kérök >) kérük* (labiális párhuzammal kiegészítve), a látványosabb pedig az alakbővítéses módszer: *váruk > várjuk, kérük > kérjük*.

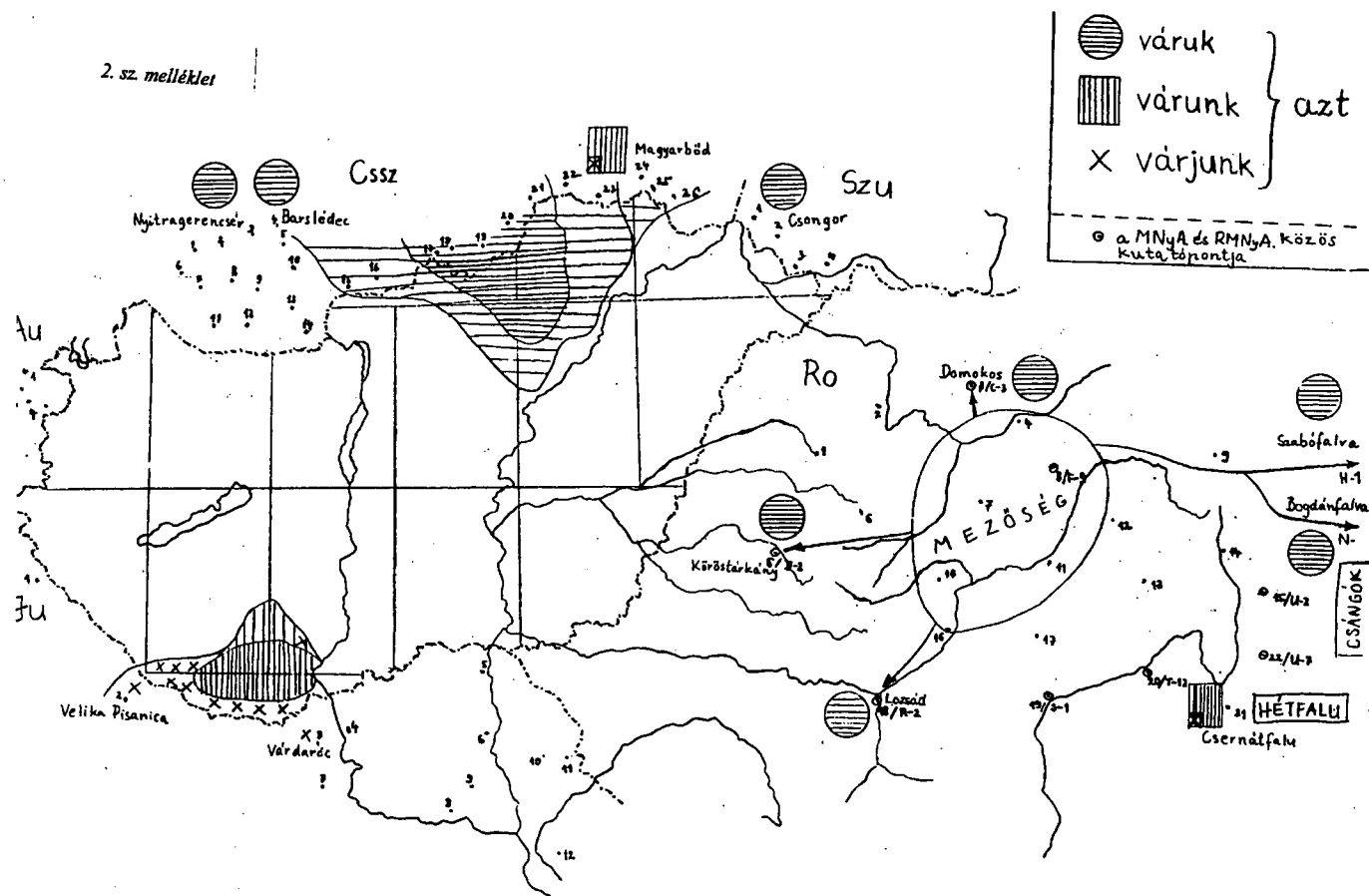
Azt többen helyesen jegyzik meg (l. pl. Benkő 1980: 253, E. Abaffy 1991: 141), hogy a határozott ragozásban a szimpla *j* helyett a *-já/-i* elemek beépítése nem lett volna

szerencsés, hiszen akkor a *várják, kérik*-féle T/3. alakokhoz jutottunk volna el. Általánosan elterjedt vélekedés szerint ez a szimpla *j* a *já* ragelemből az analógia által kimetszett darab, és kisarjadásának fő motívuma a határozott tárgyra utaló jelleg megerősítése volt. Ez valószínűleg igaz, de az igazságnak csupán az egyik fele. Legalább ilyen fontosnak tarthatjuk a fentebb említett (E/1. ⇔ T/1.) homonímia feloldásának a szándékát. Ebben az esetben viszont a *j* megjelenését nemcsak az analógia ollójával magyarázhatjuk, hanem egy a korai ómagyarban széltében elterjedt nyelvi innovációs technikával, a teljestövívítéssel vagy más szóval kötőhangzó-betoldással. Ilyen formák a HB.-ből a közismert *mundoá, házoá* az eredetibb *mundá, házá* helyett, és így magyarázzuk az E/3. *-ja* ragot is: *vára* (homonímia az elbeszélő múlttal) ⇔ *vároá* > *vároja* > *várja* > *várja*.

Kétségtelen, hogy ez a technika ott általános, ahol az eredeti véghangzót egy magánhangzós toldalék diftongusfokozaton keresztül bekebelezi. De tudjuk, hogy belső helyzetű csonka tövek úgy is keletkezhetnek, hogy a véghangzó a toldalékhoz vonódik. Ez nyilvánvalóan a T/1.-ben is megtörtént, azaz egy idő után *-uk/-ük* morfémáról beszélhetünk, amely már *vár* és *kér* „kvázi” csonka tövekhez járul. Így – bár első pillantásra szokatlannak tűnhet – nem lehetetlen egy **várojuk, kérjük* > *várjuk, kérjük* fejlődésmentet elképzelni. Valószínűbb azonban, hogy a nyelv a már korábban kikísérletezett technika birtokában rögtön a végeredményt, a *j* hangot célozta meg, amely a teljes tő ⇔ csonka tő különbségénél hatékonyabban és rendszerbe illőbben hozott létre új alakot. (A *j* kapcsán I. Kiefer F. gondolatait [1991: 8–12] is a morfortaktikai transzparenciáról.) Álláspontomat látszik igazolni az is, hogy az *-ük* rag szintén felvette a *j*-t, jóllehet a *kéri, kériitek, kérik* sorozatban a *j* analógiájával nem számolhatunk. A *j* beépülése azonban nem minden nyelvjárásban történt meg!

5. Lássuk ezek után a nyelvöldrajzi vetületet. (Zárójelben jegyzem meg: a korábbi kutatók nem tudtak mit kezdeni a változatos területi megoszlás kérdésével, csupán Benkő építi be két településtörténeti érdekű tanulmánya [1967a: 39, 1990: 30] példatárába az archaikus ragformákat mint a székelyek egy részének, ill. a csángóknak mozgását kísérő nyelvi jelenségeket.) A megoszlást a mellékelt térképvázlat szemlélteti.

Olyan nyelvjárásunk sajnos már nincs, amelyik az érintetlen ősmagyar állapotot adná vissza, tehát a *várunk azt* ⇔ *váruk vmit* oppozíciót. Olyan azonban igen, amelyik a *várunk* formát még a határozott ragozás oldalán is mutatja (*várunk azt* és *várunk vmit*). Ennek góca Baranya megyében van, de megtalálható az abaúji és a Brassó melletti *ő-ző* nyelvszigeteken is. Mint a szakirodalomból ismeretes, ezek a nyelv- és nyelvjárászigetek a kora középkori határvédelem kiépítése során keletkeztek fontos stratégiai pontokon. Az *ő-ző* nyelvjárásúak a Dél-Dunántúlról, ill. a Dráva–Száva közéről valók. Népeességükből jutott Pozsony vidékére, az erdélyi Udvarhelyszékre és Hetésbe is, de ez utóbbi helyeken nem maradt nyoma az említett alaktani archaizmusnak. Lehetséges,

hogy a *várunk az esőt* típus izoglosszája már a középkorban is szűkebb területen húzódtott, mint az *ő-zés*, tehát nem feltétlenül együtt járó jelenségekről van szó.

Legkorábbi kis szövegmélekeinkről is azt mondhatjuk, hogy több sajtáságuk a Dunántúl felé mutat, nem erős fokú *ő-zésük* alapján a délnyugati régióhoz is köthetjük őket, de nem tartozhatnak a baranyai góci területhez (l. erről Benkő 1980: 255 is). Nem tartozhatnak a palóc és mezőségi – általában véve keleti – régiókhoz sem, mert ott részben ma is (a középkorban pedig sokkal inkább) *j* nélküli *várúk, kérük* formák járnak (l. viszont HB. *tümetjük*, KT. *tudjuk, látjuk* stb.). A palóc területen még nagyrészt tömbszerűen, máshol szigetszerűen bukkan fel a jelenség, l. pl. a MNyA. 311. *kiszedjük*, 893. *nyomjuk* stb. lapjain: *kiszédük, nyomuk*. A Mezőségen, ahol a középkorban egyik góca, bázisa volt a *j* nélküli ragoknak, mára nyoma sincs az eredeti állapotnak, jobban mondva az ismert mezőségi kirajzások (erről legutóbb l. Juhász 1998) pontosan visszaigazolják a feltevésünket: Köröstárkány, Domokos, Lozsád és a moldvai csángók őrzik az örökölt régiségeket. L. pl. *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszában* Szabófalva, Kelgyeszt és a Bákó környékéről Dél-Moldvába települt Ploszkucény adatait a 372. *gyűjtjük* (a szénát) címszónál: *gyütük*; a RMNyA.-ban pedig a 24. *vetjük* (az árpát), 37. *kiássuk* (a burgonyát), 197. *kaszáljuk*, 1073. *fúrjuk*; stb. lapokon: *vetük, kiásuk, kaszáluk, fúruk*.

Az archaizmusok tömbszerű és szórvány megjelenésükben egyaránt visszaszorulóban vannak. Ennek jele például az, hogy a tömbök szélein kevesebb lexémában engedelmessé válnak a régi nyelvhasználatnak. A másik szembetűnő visszahúzódnási jel az, hogy a szigeteken és a tömbök peremén a *-juk/-jük*-ös környezethez alkalmazkodó hibrid alakulatok jönnek létre. Ilyen a *j* analogikus behatolása a *várunk azt* típusba Magyarbördön és Csernakeresztúron, továbbá a baranyai tömb déli sávjában: *várjunk*. (Vigyázat, nem felszólító forma!)

A *várjuk azt* típusú, *j*-t tartalmazó határozott ragozású forma akár már a honfoglaló magyarság egynemely nyelvjárásában is meglehetett, de pályáját úgy futotta be, hogy mint a központi nyelvterületre eső innováció egyre nagyobb körzetet hódított meg. Koncentrikus terjedése mellett egy nyugat ⇔ kelet irányú mozgás is feltehető, a Mezőséget azonban keletről is ostromolta a székelység „*jukjűkölése*”. (Ez viszont a székelységnél nyugatról hozott sajtáság.)

A mondottakon kívül sok érdekességet rejt még a *t* végű igék viselkedésének területi problematikája (az ún. *suksükölés*) és a labiális magánhangzókat tartalmazó mód- és időjelek a T/l.-ben: *várók, kérők, várnók, kérnők* (és változatai); vagy távolabbra tekintve az *adja*: *adi* (*kéri*: *kérje* ‘ua.’) kérdése, továbbá a mai nyelvjárási képnek a nyelvemlékek tanúságával való szembesítése. (A JókK. palócos jellegét pl. az is megerősíteni látszik, hogy a domináns *-juk/jük*-ös megoldások mellett *j* nélküli forma is található benne: 2: *Olualuk* ‘olvassuk’). Ez azonban már egy új dolgot tárgya lehet.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 122–59.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 184–238.
- Bárczi Géza 1954: A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (I. OK.) **6**, 59–87.
- Bárczi Géza 1964: A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai, *Magyar Nyelv* **60**, 3–14.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1990: *A magyar igeragozás története = Nyelvtudományi Értekezések* **130**, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, *Magyar Nyelv* **57**, 401–13.
- Benkő Loránd 1967a: A nyelvföldrajz történeti tanulságai, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (I. OK.) **24**, 29–48.
- Benkő Loránd 1967b: Nyelvjáráskutatás és településtörténet, *Magyar Nyelvőr* **91**, 455–64.
- Benkő Loránd 1967c: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **5**, 41–67.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1990: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* **188**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai.
- Imre Samu 1971a: Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában, *Magyar Nyelv* **67**, 134–44.
- Imre Samu 1971b: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.

- Juhász Dezső 1997: A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból, *Magyar Nyelv* 93, 199–207.
- Keresztes László 1994: A határozott (tárgyas) ragozás a finnugor nyelvekben, *A Miskolci Egyetem Közleményei I*, Miskolc, 83–95.
- Kiefer Ferenc 1991: *A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai*, Budapest, Akadémiai.
- Máté Jakab 1997: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Melich János 1914: *A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés) = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 14, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Nyíri Antal 1973–1974: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története, *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18, 149–59.
- Simonyi Zsigmond 1913: A tárgyas igeragozás eredetibb alakjai, *Magyar Nyelvőr* 42, 1–5.
- Simonyi Zsigmond 1916: Iruk = írjuk, *Magyar Nyelvőr* 45, 410.
- B. A. Szerebrennyikov et alii szerk. 1973: *Általános nyelvészet: A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei*, Budapest, Akadémiai (l. különösen A nyelvföldrajzi kutatás módszerei c. fejezetet: 308–48).